

MARÍA ZAMBRANO: AMISTATS EPISTOLARS

NATÀLIA RODRÍGUEZ INDA

Seminari Filosofia i Gènere-Universitat de Barcelona

María Zambrano veu en l'amistat un pont per entendre o empatitzar amb els altres, per anar a la trobada de l'altre, com a altre que pateix, i així poder participar en aquest patiment.¹ I és que una de les màximes contribucions de l'autora és el seu intent de crear ponts que ens permetin entendre l'altre com a radicalment altre. En aquest sentit, la Pietat és el concepte cabdal en la seva obra. Altrament, tot i que el concepte d'*amistat* no el treballa fonament, el vincle amical va ser de gran importància al llarg de la seva vida. Des de jove va establir amistat amb grans intel·lectuals de l'època, com ara Antonio Machado, Miguel Hernández, Rafael Alberti, Camilo José Cela, entre d'altres. Però el que exposarem aquí és la relació epistolar que Zambrano va mantenir amb algunes de les seves amistats i intentarem mostrar per què és important tenir en compte aquests escrits per entendre millor la seva obra. De fet, Bergamín va animar María Zambrano a escriure cartes, a qui fos, i publicar un epistolari complet, remarcant que aquesta seria la seva obra mestra.²

1. María ZAMBRANO, *Los intelectuales en el drama de España y otros escritos de la Guerra Civil*, a *Obras Completas I*, ed. Jesús MORENO SANZ. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2015, p. 301-302.

2. José BERGAMÍN, *Dolor y claridad de España. Cartas a María Zambrano*, ed. Nigel Dennis. Sevilla: Ediciones El Clavo Ardiendo, 2003, p. 37.

María Zambrano escriu a *Los Bienaventurados*: «Sólo se vive verdaderamente cuando se transmite algo. Vivir humanamente es transmitir».³ I el que intenta l'autora és transmetre el seu filosofar en qualsevol forma en què aquesta transmissió es pugui donar. I una és en la correspondència que manté amb algunes de les seves amistats.

Les cartes que Zambrano envia ens serveixen per saber de primera mà les vicissituds per les quals va passar al llarg de la seva vida: un camí odisseic travessat per l'exili, la pobresa, la malaltia,⁴ que resulta ser un camí d'aprenentatge personal que bolca en el seu propi filosofar. Els ajuts que va haver de demanar la filòsofa per sortir de la pobresa queden plasmats a les cartes. Un exemple d'això és la carta que envia al seu amic Ramón Gaya en què li diu: «He escrito. Algo. No sé qué será de mí, de nosotras [al·lusió a la seva germana Araceli]. Pues si no obtengo algo que estoy pidiendo, en diciembre tendremos que irnos ¿Adónde?».⁵ Gràcies a mantenir relacions per correspondència, com veurem, Zambrano va aconseguir publicar en diferents revistes. Però no només això, a les missives, molts cops, Zambrano expressa el seu pensament filosòfic donant-li una sortida no sistemàtica, cosa que sempre ha fet també en els seus articles o llibres, però tanmateix d'una forma més íntima. En aquesta línia i en el cas concret de les cartes enviades a Rosa

3. María ZAMBRANO, *Los bienaventurados*, a *Obras Completas IV*, ed. Jesús MORENO SANZ. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2019, p. 460.

4. Són moltes les vegades que Zambrano es queixa del seu precari estat de salut. Per exemple, el 1969 escriu a Elena Croce dient-li: «Perdona mi caligrafía. No puedo escribir a máquina. Me duele la mano derecha como siempre. ¡Esta humedad!». Cfr: Elena CROCE i María ZAMBRANO, *Hasta pronto, pues, y hasta siempre*, ed. Elena Laurenzi. Valencia: Pre-Textos, 2020, p. 125.

5. María ZAMBRANO i Ramón GAYA, *Y así nos entendimos (correspondencia 1949-1990)*, ed. Isabel VERMEJO y Pedro CHACÓN. Valencia: Editorial Pre-textos, 2018, p. 75.

Chacel, Carmen Revilla apunta que «ponen de manifiesto una complicidad que se concreta en el modo en que habla de su cotidianidad y de sus trabajos, de los que le envía en ocasiones algunas páginas, de su situación vital más profunda y de sus proyectos».⁶ La seva vida queda explicada de forma més profunda que el que pot desvetllar en els seus escrits autobiogràfics, dels quals és conscient que es publicarien; i el seu pensament queda reflectit amb menys rigidesa que en la seva obra escrita expressament per ser llegida pel públic. En els seus escrits epistolars, doncs, trobem un lloc important per al seu pensament, exposat de forma diferent. Altrament, gràcies a aquestes cartes també sabem d'alguns projectes que té en ment, però com mai arribarà a dur a terme, com un llibre dedicat a Miguel de Unamuno,⁷ o l'edició en italià d'escrits de Croce i Ortega y Gasset.⁸

La raó poètica de Zambrano, que no ha estat mai descrita sistemàticament per l'autora, és la seva aportació més notable a la filosofia com a proposta d'una nova racionalitat que ha de trencar amb els límits del racionalisme i de l'idealisme, descendint a l'obscuritat de l'entranya on es troba la vida del sentir, marginada durant segles per aquests corrents filosòfics. En contra de Hegel, tal com abans va fer Unamuno, Zambrano defensa la multiplicitat, la mutabilitat i l'heterogeneïtat d'una realitat que no s'esgota en l'ésser, aquell ésser que Parmènides va establir que no podia deixar de ser, per reclamar un món que abraça l'ésser i el no ésser a parts

6. Carmen REVILLA, «Amistades intelectuales: la mujer y las mujeres en la obra de María Zambrano», *Brocar*, 35 (2011), p. 106.

7. José Luis Mora explica que Zambrano, en carta a Mariano Quintilla, afirma que té diversos projectes, entre els quals hi ha la redacció d'un llibre sobre Unamuno. *Cf.*: José Luis MORA, «María Zambrano. Una filosofía para afrontar el fracaso», *Aurora*, núm. 16 (2015), p. 55.

8. Elena CROCE i María ZAMBRANO, *Hasta pronto, pues, y hasta siempre*, *op. cit.*, p. 208.

iguals: «Nada real debe ser humillado»,⁹ escriu la pensadora. I és que tal com explica Jesús Moreno Sanz, la proposta de Zambrano té la intenció de respondre a una humiliació: la de realitats enigmàtiques que volen donar-se a conèixer;¹⁰ la de realitats que no encaixen en conceptes que segueixen una lògica merament racional i que únicament poden ser captats intel·ligiblement.

De fet, en una carta del 7 de novembre de 1944 dirigida a Rafael Dieste, amb qui manté una gran amistat, es desmarca d'Ortega y Gasset i fa referència a la raó poètica, que desenvoluparà al llarg de la seva vida:

Hace ya años, en la guerra, sentí que no eran «nuevos principios», ni «una reforma de la Razón» como Ortega había postulado en sus últimos cursos, lo que ha de salvarnos, sino algo que sea razón, pero más ancho, algo que se deslice también por los interiores, como una gota de aceite que apacigua y suaviza, una gota de felicidad. Razón poética... es lo que vengo buscando.¹¹

És la descripció més concreta que Zambrano fa de la seva raó poètica, i la trobem precisament en una carta. Veiem que les epístoles enviades a les seves amistats ens serveixen per resseguir també el desenvolupament del seu pensament. Tot i que la primera referència a aquesta nova racionalitat és del 1937,¹² gràcies a aquesta carta del 1944 sabem què ha estat

9. María ZAMBRANO, *Claros del bosque, Obras Completas IV, op. cit.*, p. 115.

10. Jesús MORENO SANZ, «Las fórmulas del corazón», a *El pensamiento de María Zambrano*, ed. Jesús MORENO SANZ. Madrid: Zero Ediciones, 1983, p. 19-20.

11. María ZAMBRANO, «Carta a Rafael Dieste», citada per Jesús Moreno Sanz a «Cronología», *Obras Completas VI*, ed. Goretti RAMÍREZ i Jesús MORENO SANZ. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2014, p. 79.

12. María ZAMBRANO, *Los intelectuales en el drama de España y otros escritos de la Guerra Civil, op. cit.*, p. 378.

buscant: una raó capaç d'incloure la vida íntima del sentir, que sigui prou ampla per abraçar la vida interior.

Així doncs, la comunicació epistolar que sosté Zambrano amb altres intel·lectuals, amb qui manté una profunda amistat, és una font d'informació per a qualsevol que vulgui abordar tant la seva vida com la seva obra. Com seguidament comentaré, són molts els exemples que es poden donar per consolidar aquesta afirmació. I és que les amistats que estableix la pensadora són moltes, constants i duradores: Rosa Chacel, Rafael Dieste, Concha Méndez, Picasso, Gabriel Marcel, Octavio Paz, Albert Camus, Lezama Lima, Vittoria Guerrini, entre d'altres, són alguns dels noms que formen part del cercle amical de l'autora. Aquestes amistats no només van possibilitar l'intercanvi d'idees filosòfiques o confessions íntimes, sinó que també van ser de gran ajut per a Zambrano. Per exemple, Pablo Picasso l'ajuda econòmicament, de la mateixa manera que gràcies al poeta René Char es posa en contacte amb Marguerite Caetani, propietària de la revista *Botteghe oscure*, en què la nostra autora col·labora entre 1953 i 1964 a Roma,¹³ i que, per tant, li assegura un ingrés de diners necessaris per viure.

Les cartes enviades a Agustín Andreu són una notable font d'informació. Mantenen una correspondència intensa entre 1973 i 1975, en què es nota que la salut física de Zambrano és cada cop més dèbil,¹⁴ però no només notem la delicada salut de la pensadora, sinó que hi trobem plasma-da la intenció del seu filosofar, com seguidament veurem. Abans hem dit que el que demana l'autora a la filosofia és que la raó sigui més ampla per abraçar tota la interioritat de

13. Jesús MORENO SANZ, *María Zambrano. Mínima Biografía*. Sevilla: Ediciones de la Isla de Siltolá, 2019, p. 99.

14. María Luisa MAILLARD, *Vida de María Zambrano*. Madrid: EILA Editores, 2009, p. 106.

l'èsser humà, és a dir, la seva irracionalitat. De fet, en una altra carta a Rafael Dieste ens ofereix una certa definició de la pietat en contraposició a la raó (racionalista): la pietat és «la forma genérica de relación con la realidad, con lo cualitativo, con lo irreductible a razón».¹⁵ La pietat és la matriu que empara la resta de sentiments i es converteix en el mode amb què hom aborda la realitat entesa com la suma de l'èsser i el no ésser, en tant que és capaç d'aportar un coneixement allunyat del merament racional cap a tot allò que escapa a la raó. No obstant això, és precisament en una carta a Agustín Andreu en què Zambrano s'allunya d'un possible irracionalisme filosòfic (tot i que en veu molt) i exposa: «Creo haber escrito machaconamente que de lo que se trata es de entrar en razón».¹⁶ És, clarament, una raó que té poc en comú amb la racionalista però que és, de fet, una nova forma de racionalitat.

L'amistat és, per Zambrano, un lligam amb el món, gràcies a la qual manté una serenitat que, molts cops, podria haver perdut. Escriu a *Delirio y Destino*, autobiografia escrita en tercera persona: «Gracias a ella, a la personificación de la amistad no enloquecí en los días de espera [...]».¹⁷ En carta a Agustín Andreu de novembre de 1974, la filòsofa explica el seu desig d'haver creat una petita comunitat d'amics, cosa que ella i Araceli sempre havien somiat, referint-se a aquesta comunitat com a una constel·lació de l'amistat o com a la companyia dels que estan sols.¹⁸

15. María ZAMBRANO, «Carta a Rafael Dieste, París, 28 de setembre del 1947». Citat per Mercedes GÓMEZ BLESÀ, *La razón mediadora. Filosofía y piedad en María Zambrano*. Burgos: Editorial Gran Vía, 2008, p. 181.

16. María ZAMBRANO, *Cartas de la Pièce*, ed. Agustín ANDREU. Valencia: Pre-Textos, 2002, p. 93.

17. María ZAMBRANO, *Delirio y destino*, a *Obras Completas VI, op. cit.*, p. 1059.

18. Jesús MORENO SANZ, «Anejos y notas a *El hombre y lo divino*»,

Finalment, m'agradaria destacar la greu situació d'exili que, com tants d'altres, toca viure a María Zambrano. La majoria de destinataris de les seves cartes reben els laments d'una dona que, tot i ser fora del seu país durant més de cinquanta anys, mai deixa de pensar des de la seva terra i desitja poder trobar-se amb totes aquelles persones amb qui únicament pot tenir contacte a través de l'escriptura epistolar, i així ho fa saber a José Luis Abellán: «Como ve, le siento amigo de veras, pues que me he puesto a hablar con Ud. por lo largo. Espero que, al fin, día así suceda».¹⁹

---

a *Obras Completas III*, ed. Jesús MORENO SANZ. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2011, p. 1263.

19. José Luis ABELLÁN, «Carta de María Zambrano, La Pièce, 27 de febrero del 1967», a *María Zambrano. Una pensadora de nuestro tiempo*. Barcelona: Anthropos Editorial, 2006, p. 110.